

EBÛ HANİFE'NİN ÂHAD HADİSİ İSLAM HUKUKUNUN BİR KAYNAĞI OLARAK KULLANMASI

SAHİRÖN SYAMSUDDİN
Çeviri: Abdullah KAHRAMAN

Anahtar Kelimeler: Ebu Hanife, Ahad Hadis, Rey

ÖZET

Ebû Hanife'nin hadis kültürünün zayıf olduğu, kıyası hadise tercih ettiği şekilde yaygın iddialar bulunmaktadır. Ancak bu iddialar doğru değildir. Bu iddiaları ortaya atanların Ebû Hanifeyi ve istidlal sistemini iyi bilmedikleri anlaşılmaktadır. Zira onun mutlak anlamda kıyası ya da re'yi sünnete tercih etmesi söz konusu değildir. Aksine Ebû Hanife hadisin kabulü için belirlediği şartlara uygun olmayan âhad hadisleri kabul etmeyip bu gibi hadislere kıyası ve re'yi tercih etmiştir.

SUMMARY

There is some argues which inform us that Abû Hanifah's opinions relating to legal issues often contradicted the nass of the Qur'ân and the Hadith. But these argues are not true. Because the evidence available to us leads us to conclude that the impression about Abû Hanifah paid scant attention to solitary ahâdith, let alone ahâdith as such, is not correct. The fact is that he employed only those ahâdith which he considered to be in agreement with the stronger evidence of the Qur'ân and the other beter authenticated ahâdith.

GİRİŞ

"Nazarî hukuk okulunun ilk tanzim edicisi ve kurucusu olan"¹ Ebû Hanife (150/767), bazı yönlerden tartışmalı bir âlimdir. *Târîhu Bağdâd* adlı eserinde Ahmed

¹ Bu makale Sahirön Syamsuddin'in *Islamic Studies* dergisinde (40: 2, 2001, pp. 257-272) yayımlanan "Ebû Hanifah's Use Of The Solitary Hadith as a Source of Islamic Law" adlı makalesinin çevirisidir. Çeviride tarafımızdan eklenen notlar (Çev.) rumuzu ile gösterilmiştir.

² Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fak. İslam Hukuku Öğretim Üyesi.

³ Bu niteleme Ignaz Goldziher'e ait olup onun *Introduction to Islamic Theology and Law* (trc., Andras and Ruth Namori, Princeton: Princeton University Press, 1981, 49) adlı kitabından alınmıştır. Ayrıca bk. Marshall G. S., Hodgson, *The Venture of Islam*, Chicago: The University of Chicago Press, 1974, I, 327; Ahmed b. Muhammed b. Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân ve ebnâu âhiri'z-zamân* (thk. İhsan Abbas), Beyrut 1977, V, 409.

b. Ali el-Hatib el-Bağdâdî (463/1070), *ehl-i hadîs*'in önde gelen âlimlerinden pek çoğuna atfen bir çok rivayet aktarmaktadır. *Ehl-i hadîs*'e ait âlimlerin bir grubunun bize verdiği bilgiye göre, Ebû Hanife'nin hukûkî meselelere ilişkin görüşleri İslam Hukukunun ilk iki kaynağı olan Kur'ân nassı² ve hadisle³ sıkça çelişmektedir. Pek çok rivayetten birisi Abdullah b. el-Mübarek (181/797)'e atfedilen şu ifadedir: "Ebû Hanife'nin kitaplarına bakan herhangi bir kimse, Allah neyi yasaklamışsa Ebû Hanife'nin ona izin verdiğini (mübah gördüğünü), neye de izin vermişse onu yasakladığını görür"⁴. Aynı şekilde Gazzâlî (505/1111) de *el-Menhûl* adlı eserinde şunu söylemektedir: Ebû Hanife şeriatı tamamen altüst etmiş, metodunu bozmuş ve yapısını değiştirmiştir⁵.

Bu iddialar büyük ölçüde Ebû Hanife'nin hukûkî hükümleri elde ederken Kur'ân nassından ve Nebvî sünnetten⁶ daha çok re'ye (kişisel yargıya) yani kıyasa (aklî çıkarıma) dayandığı şeklindeki bir tahmine dayanmaktadır. Bu tahmin pek çok oryantalist tarafından benimsenmiştir. Mesela, Ignaz Goldziher (1921) "*The Zahiris: Their Doctrine and Their History*" adlı eserinde şöyle demektedir: "İlk defa Ebû Hanife kıyas temeline dayalı olarak İslam hukukunu *kodife* etme teşebbüsünde bulunmuştur"⁷. Ebû Hanife'yi *ehl-i re'y*'in temsilcisi olarak gören *ehl-i hadîs*'in ona yönelik eleştirisi, aralarında N. J. Coulson'un da bulunduğu, pek çok bilgin tarafından Ebû Hanife'nin iki grup arasındaki çatışmanın sembol ismi (crystallization) olarak anlaşılmasına yol açmıştır. Bu konuda Coulson geleneksel görüşü destekler gözükmektedir. Buna göre hukûkî kararların (hükümlerin) oluşturulmasında *ehl-i Hadîs* aklı, *ehl-i re'y* ise nassı kabul etmez⁸.

İbn Hallikan, Ebû Hanife'yi kıyasa imam (dolaylı olarak delil getirme/muhakeme yapma konusunda lider) olarak da adlandırır.

² Bk. Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle* (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Kahire 1940, 73; Muhammed b. Ahmed b. Ebû Sehl es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, (thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgâni), Kahire 1954, I, 65; Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, *Usûlü mezhebi'l-İmam Ahmed*: Dirase usûliyye mukârane, Riyad 1977, 102; Muhammed Zahid el-Keveserî, *Fikhu ehl-i Irak ve hadisuhum* (thk. Abdulfettah Ebû Gudde), Beyrut 1970, 18.

³ Bk. Ahmed b. Ali, el-Hatib el-Bağdâdî, *Tarihü Bağdâd ev Medinetü's-selâm*, Bağdâd, 1931, XIII, 394-423. Bağdâdî, kitabında Süfyan b. Uyeyne (198/814), Malik b. Enes (179/795), Hammad b. Zeyd (179/796), Abdurrahman b. el-Mehdî (198/814), Amr b. Abdurrahman el-Evzâî (157/773), Süfyan-ı Sevri (161/778), Süleyman b. Harb (224/839), Abdullah b. el-Mübarek, Muhammed b. İdris eş-Şâfiî (204/819), Ahmed b. Hanbel (241/855)'e ve bunlardan başka pek çok kimseye atfen çok sayıda rivayet nakletmektedir.

⁴ Bağdâdî, el-Hatib, *Tarihü Bağdâd*, XIII, 403.

⁵ Bu ismin telaffuzu konusunda bazı ihtilaflar vardır. Âlimlerin çoğu bunu *el-Gazzali* şeklinde telaffuz ederken bazıları *el-Gazzali* demeyi tercih eder. *el-Gazzali* şeklindeki telaffuz şimdilerde çok nadir olmakla birlikte, âlimlerin tercihine uymak (ya da saygı göstermek) için bu makalede mezkur isim *el-Gazzali* şeklinde telaffuz edilmiştir. (Editör)

⁶ Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzali, *el-Menhûl min Talikati'l-usûl*, (thk. Muhammed Hasan Haytu), Damascus 1980, 500. Ayrıca bk. Ebu'l-Kasim el-Müsevi el-Hûî, *Mu'cemu ricali'l-hadis ve tafsîlü tabakati'r-ruvat*, Kum, 1983, XIX, 164. Hûî kitabında Gazzali'ye atfen bir başka ifade nakleder. Söz konusu ifade şöyledir: "Ebû Hanife şer'in (İslam'a ait dinî hukukun) asıllarını (hüküm kaynaklarını), öyle bir asılla tamamladı ki, bu asılla Hz. Muhammed'in şeriatını imha etti. (Buna göre) şeriatla meşru olanı yapan kişi küfre düşmüştür. Şeriatla mübah olanı yapan kişi de günahkârdır". Bununla birlikte, bahse konu yazar Gazzali'nin *Menhul*'ünde bu ifadeyi bulamamıştır.

⁷ Bk. Muhammed b. Mahmûd el-Havarizmi, *Cami'ul-mesânid* (Beyrut, ts.), I, 41-43; el-Hûî, *Mu'cemu ricali'l-hadis*, XIX, 164; el-Keveserî, *Fikhu ehl-i Irak*, 21.

⁸ Ignaz Goldziher, *The Zahiris: Their Doctrine and Their History*, tercüme ve thk. Wolfgang Behn (leiden: E.J. Brill, 1971), 13. Bu eser Cihad Tunç tarafından Zahiriler adıyla Türkçe'ye çevrilmiş ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları arasında 150. yayın olarak çıkmıştır (Ankara 1982). (çev.).

⁹ N.J. Coulson, *A History of Islamic Law* (Edinburgh: The University press, 1964), 52. Adı geçen müellifin buradaki ifadesi yanlış anlamalara müsaittir. Zira *ehl-i hadîs*in hiç re'y'i kabul etmemesi ve *ehl-i re'y*'in asla hadise ya da nassa başvurmaması diye bir şey söz konusu değildir. Aksine bu iki ekolü birbirinden ayıran temel nokta, nassa ya da re'y'e başvurmadaki öncelikleridir. Yani *ehl-i re'y* hadise de başvurmakla birlikte o dönemde baş gösteren hadis uydurma faaliyeti dolayısıyla hadislere daha ihtiyatlı yaklaşmaktadır. Onların

Diğer taraftan, Muhammed b. Mahmud el-Havarizmî (665/1267), *Câmi'u'l-mesânid* adlı eserinde, yukarıdaki iddiayı ileri sürenlerin Ebû Hanife'nin fıkhnı doğru anlamadıklarını söyleyerek söz konusu iddiayı reddetmektedir. Bu fikri desteklemek için o, kitabında çeşitli deliller sunmaktadır⁹. Ayrıca, İbn Hacer el-Asqalanî (852/1449) Ebû Hanife ve takipçilerini *ehl-i re'y*e mensup veya kişisel istidlal karşısında nassı ihmal eden kişiler olarak kabul etmez. O, şöyle demektedir:

Sonraki (müteahhirün) âlimlerin Ebû Hanife ve takipçileri için "re'y taraftarı" tabirini kullanmaları onları küçültmek için değildir. Onların söz konusu ifadelerinden bundan başka anlam çıkaramazsın. Bu, onların kendi görüşlerini, sünnete ve sahabilerin ictihadlarına tercih ettiklerini söylemek gayesini de gütmeyiz; çünkü Ebû Hanife ve takipçileri bu gibi durumlardan uzaktırlar¹⁰.

Görünen o ki, Joseph Schacht (1969) yukarıdaki görüşe katılmaktadır. Nitekim onun şu ifadeleri yukarıdaki görüşe katıldığını göstermektedir: "Ebû Hanife de dahil, Irak ekolünün sünnete yaklaşımı temelde Medinelilerinki ile aynıdır. Fakat onların teorisi daha gelişmiştir"¹¹. Herhangi bir kimse yukarıdaki bilgilerden şunu anlayabilir ki, âlimler Ebû Hanife'nin nassa karşı olan tutumuna, özellikle de hukûki kararlarında dayandığı Nebvî sünnet ile ilgili olan tutumuna katılmamaktadırlar. Dolayısıyla bu makale, Ebû Hanife'nin hadis rivayetlerine, özellikle de âhâd¹² olarak kabul edilenlere ne ölçüde dayandığını ve âhad hadislerle dayananlarla kıyas yoluyla ulaştığı hukûkî kararlar arasındaki teâruzu (çelişkiyi) nasıl hallettiğini göstermek suretiyle konuyu ele alacaktır. Bununla birlikte bu konuyu takdim ve analiz etmeden önce Ebû Hanife'nin hadis öğrenimi ile alakalı olan hayatı hakkında kısa bir bilgi vermek faydalı olacaktır.

söz konusu ihtiyallı yaklaşımı pek çok sahih hadisi de reddetmelerine yol açtığından muhalifleri kendilerini hadise dayanmamakla itham etmiştir. *Ehl-i hadis* de sahih hadisin bulunmadığı konularda re'y'e baş vurmuştur. Ancak, hadis varken aklı öncelemenin dine beşerî müdahaleleri hakim kılacağı gibi endişelerle re'y'i ihtiyatla karşılamaları onların re'y karşısı olarak görülmesine yol açmıştır. Geniş bilgi için bk. Apaydın, Yunus, "Bir Muhafazakar Reycilik Teorisini: Ebû Hanife", İslami Araştırmalar, c. 15, sy. 1-2, yıl, 2002, s. 143-147; Beroje, Sahip, "İslam Hukukunda Ehl-i Rey ve Rey Merkezli Fıkıh Anlayışı", İslami Araştırmalar, c. 15, sy. 1-2, yıl, 2002, s. 149-163. (Çev.).

⁹ Bk. el-Havarizmî, *Câmi'u'l-mesânid*, I, 41-53.

¹⁰ el-Kevseri, *Fıkhu ehl-i Irak*, 21.

¹¹ Joseph Schacht, *The Origins of Muhammedan jurisprudence* (Oxford: The Clarendon press, 1959), 27.

¹² Bu makalede *âhâd hadis*le kastedilen *mütevâtir* kategorisine girmeyen hadislerdir. Hatib el-Bağdadi Zeynüddin Abdurrahim b. el-Husayn el-İrâkî (806/1404) gibi âlimlerin tanımına göre **Mütevâtir hadis**: Yaygın âdete göre kesinlik kazanması için yeterli sayıda büyük bir grup tarafından nakledilen hadistir. Hadisi nakleden grubun yalan üzerine birleşmeleri mümkün olmadığı gibi, hadisin metnine herhangi belirsizliğin katılmış olması da ihtimal dışıdır. Ayrıca ravileri yalan söylemeye sevk eden bir faktör de bulunmamaktadır. Mütevâtir rivayetler kesin bilgi (*ilm-i zarurî*) ifade eder. O halde müslümanlara gerekli olan hayatlarında mütevâtir rivayetleri rehber edinmeleridir. Yukarıdaki şartları taşımayan hadislerle *âhad* adı verilmektedir. Nitelik bakımından senede (râvi zincirine) ve metne (rivayetin içeriğine) dayanan *âhad hadis*, *sahih*, *hasen* ve *zayıf* olabilir. *Âhad hadisler* zan (*muhtemel bilgi*) gerektirir. *Sahih* ve *hasen* hadisler hukûkî meselelerde kaynak olarak kullanılabilir. Fakat zayıf hadis söz konusu meselelerde kaynak olamaz. Bu kavramlarla ilgili daha detaylı bilgi pek çok hadis usûlü ve fıkıh usûlü kitaplarından edinilebilir. Bk. Hatib el-Bağdadi, el-Kıfaye fi İlmil'r-rivaye (thk. Ahmed Ömer el-Haşim), Beyrut 1986, 32; Muhammed Cemalüddin el-Kasımî, *Kavaidu't-tahdis min funûni mustalahil-hadis* (thk. Muhammed Behce el-Bitar), Beyrut 1987, 151; Wael B. Hallaq, "On Inductive Corroboration, Probability and Certainty In Sunni Legal Thought" (Law and Legal Theory In Classical and Medieval Islam adlı eseri içinde), Aldershot: Variorum, 1994, Bölüm. IV, 3-31; Nicholas Aghnides, *Mohammedan Theories of Finance with an Introduction to Mohammedan Law and a Bibliography*, Lahore, 1961, 39-47.

Ebû Hanife ve Onun Hadis Öğrenimi

Çalışma konumuz olan ve *Ebû Hanife* künyesiyle meşhur olan Ebû Hanife'nin asıl adı Numan b. Sabit el-Küfî'dir. 80/699 yılında Emevî halifesi Abdümelik b. Mervan (85/704) zamanında doğmuş ve 150/767 tarihinde¹³ vefat etmiştir. Rivayete göre o, Hz. Peygamber'in, aralarında Enes b. Mâlik (93/712), Abdullah b. Hâris b. Cuz'ez-Zübeydî (86/705), Abdullah b. Ebû Evfâ (87/706) ve Vâsıla b. el-Aska (83/702)'nin da bulunduğu bazı sahabîleriyle¹⁴ karşılaşmış ve onlardan bir kısım hadisleri doğrudan almıştır¹⁵.

Buna göre Muhammed İbn Sa'd (230/844) ve el-Halîb gibi müslüman tarihçiler Ebû Hanife'yi Tabiûn'dan kabul ederler¹⁶. Aynı zamanda Ebû Hanife, Tabiûn'dan da çeşitli hadisleri öğrenmiştir. el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl* adlı eserinde en az yetmiş yedi râvinin listesini vermektedir ki, bunların çoğu Kûfe'de oturmaktadır¹⁷.

Rivayet edildiğine göre Ebû Hanife, hadis bilgisini artırmak için "*Hadis Merkezleri*" adı verilen diğer şehirlere, özellikle de Basra, Mekke ve Medine'ye seyahat etmiş ve oralarda bulunan meşhur muhaddislerden hadis okumuştur. Kufe'de onun ders aldığı hocalar şunlardır: Kendisinden fıkıh da öğrendiği Hammad b. Ebû Süleyman (120/738), Âmir eş-Şa'bî (104/722), Selâme b. Kuheyl b. el-Hasîn (123/741), Ebû İshak Süleyman b. Ebû Süleyman eş-Şeybânî el-Küfî (120/738), Simak b. Harb (123/741), Muharib b. Disar (116/734), Avn b. Abdullah (116/734), Hişam b. Urve (146/763) ve Süleyman b. Mihran (148/765). Ebû Hanife Basra'da da Katade b. Diame (118/736) ve Şu'be b. el-Haccac (160/776)'dan hadis eğitimi almıştır. Mekke'de Ata b. Ebî Rabah (114/732) ve İkrime b. Abdullah el-Berberî (105/723)'den hadis öğrenmiştir. Medine'de o, Süleyman b. Yesar (107/725) ve Salim

¹³ el-Hatib el-Bağdadi, *Tarihü Bağdad*, XIII, 330. Ebû Hanife'nin doğum yılıyla ilgili olarak Hatib el-Bağdadi şöyle demektedir: Davud b. Uleyye onun h. 61 yılında doğduğunu iddia etmiştir. Ancak onun ısrarla verdiği bu bilgi şüphelidir. Ayrıca bk. Takiyyüddin İbn Abdülkadir et-Temimi, *et-Tabakâtu's-seriyye fi teracimi'l-Hanefiyye* (thk. Abdulfettah Muhammed Ebû Gudde), Kahire, 1970, I, 88; el-Havarizmi, *Câmiu'l-mesânid*, I, 21, 78; Muhammed b. Yusuf es-Sâlihî, *Ukûdu'l-Cumân fi menâkibi'l-imami'l-azam Ebî Hanifeti'n-Numan*, Haydarabat, 1974, 42; Cemalüddin Ebu'l-Haccac Yusuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal fi esmai'r-ricâl* (thk. Beşşar Avvad Maruf), Beyrut 1992, XXIX, 444. Bu kitapta Yusuf b. Muhammed el-Mizzî (742/1341)'nin zikrettiğine göre, Yahya b. Main (233/848) Ebû Hanife'nin 151/768'de vefat ettiğini söylemiştir. Mekki b. İbrahim'e göre ise Ebû Hanife'nin vefat tarihi 153/770'dir.

¹⁴ Ebû Hanife'nin karşılaştığı sahabilerin sayısı konusunda müslüman biyografi bilgileri ittifak etmiş değillerdir. Ahmed b. Abdullah el-İsbahani (430/1038) gibi bir kısım âlim Ebû Hanife'nin üç sahâbi ile karşılaştığı görüşündedir. Bunlar da Enes b. Malik (Ebû Hanife bununla Kufe'de on üç yaşında iken karşılaşmıştır.), Abdullah b. el-Hâris (Ebû Hanife bununla on altı yaşında iken Mekke'de karşılaşmıştır) ve Abdullah b. Ebû Evfâ'dır. İbn Hallikan (681/1282) gibi bazı bilgiler sayıyı dört olarak verir. Yani İbn Hallikan'a göre Ebû Hanife'nin karşılaştığı sahabiler şunlardır: Enes b. Malik (Bununla Kufe'de karşılaşmış), Abdullah b. Ebû Evfâ (Kufe'de), Sehl b. Sa'd es-Saidî (91/710-bununla Medine'de karşılaşmış) ve Ebû Tufeyl Amir b. Vasile (100/718-bununla Mekke'de karşılaşmış). Bazılarına göre sayı altı olup buna göre Ebû Hanife'nin karşılaştığı sahabiler şunlardır: Enes b. Malik, Abdullah b. Uneys (Yaklaşık 94/7131), Abdullah b. el-Hâris, Abdullah b. Ebû Evfâ, vâsile b. el-Asqa' ve Aişe binti'l-Ecred. Havarizmi gibi bazı bilgiler sayının yedi olduğu görüşünde olup onlar zikredilen altı isme Câbir b. Abdullah'ın (78/698) eklerler. Sayının sekiz olduğu görüşünde olan bazı âlimler ise mezkur yedi isme Makil b. Yesar (65/685)'i eklerler. Bk. Ahmed b. Abdullah el-İsbahani, *Müsnedü Ebî Hanife* (thk. Nazar Muhammed), Riyat, 1994, I, 24-25; İbn Hallikan, *Ve Feyâtü'l-a'yân*, V, 406; el-Havarizmi, *Câmi'u'l-mesânid*, I, 22-24, II, 345-348; es-Sâlihî, *Ukûdu'l-cumân*, 49-61.

¹⁵ Hadislerin isnadı (ravî zinciri) ravilere göre sahihten zayıfa hatta mevzu'ya kadar değişiklik arz eder. Bk. Es-Sâlihî, *Ukûdu'l-cumân*, 54-62.

¹⁶ El-Hatib el-Bağdadi, *Tarihü Bağdad*, XIII, 324.

¹⁷ Bk. el-Mizzî, *Tarihü'l-kemal*, XXIX, 418-420; Muhammed b. Muhammed ez-Zehabi, *Târihu'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'âm* (thk. Ömer Abdusselam Tadmûri), Beyrut 1988, IX, 306.

b. Abdullah b. Ömer (106/725)'den hadis dinlemiştir¹⁸. Ebû Hanife'nin hocalarından öğrendiği hadisler, adları el-Mizzî'nin *Tehzibu'l-kemal* adlı eserinde verilen öğrencilere intikal etmiştir. Onlar arasında Hammad b. Ebû Hanife (176/792), Ebû Yusuf Yakub b. İbrahim el-Kâdî (182/798) ve Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybanî (189/805)¹⁹ vardır. Ebû Hanife tarafından nakledilen ve onun *el-Müsne'd*inde veya *Kitâbu'l-âsâr*'da²⁰ yer alan hadislerin derlenmesinden bu üç öğrencisi sorumludur. Ebû Hanife'nin hadis bilgisinin genişliği çağdaşlarınca da kabul edilmiştir. Mesela Ebû Yusuf şöyle demiştir: Fıkıh (İslam hukuku) konusundaki hadislerin yorumunu Ebû Hanife'den daha iyi bilen kimse yoktur²¹. Bütün bunlara ilaveten Ebû Hanife, hadis ilminin branşlarından biri olan ve hadisin sahih olup olmadığına karar vermek için râvilerin vasıflarını değerlendiren *cerh* ve *ta'dil* ilminde uzman kabul edilmiştir. Rivayet edildiğine göre, Mesela Ebû Hanife Süfyan-ı Sevrî'yi sika (güvenilir), Zeyd b. Ayyaş'ı zayıf ve Cabir b. Cu'fî'yi de uydurmacı (vaddâ') bir ravi olarak kabul etmiştir²². Ebû Hanife'nin râvileri kabulde dayandığı nitelikler ve hadis bilgisi şüpheden halidir. O zaman sorun, Ebû Hanife'nin hadis bilgisinin kapsamının ne olduğu ve bunu hükûkî kararlarına (ictihadlarına) varırken nasıl kullandığıdır.

Ebû Hanife'nin Âhad Hadislere Karşı Tutumu

Ebû Hanife'nin hükûkî problemleri ele alırken peygamberî rivayetlerde yer alan bilgiye, kişisel muhakemesini tercih ettiğini söyleyen pek çok rivayet vardır. Bilgi verenlerden biri olan Hammad b. Selame şöyle demiştir: Ebû Hanife hadis rivayetlerini kabul etmiş fakat kendi reyi lehine onları reddetmiştir²³. Her şeye rağmen el-Hatib'in bize sunduğu rivayetler Ebû Hanife'nin Peygambere ait hadisler hakkında açıkça ve çok ciddiye almayan bir tarzda konuştuğunun örnekleriyle doludur. Mesela, Süfyan b. Uyeyne'nin rivayet ettiğine göre o, Ebû Hanife'ye Hz. Peygamber'in: "*Alış-veriş yapan taraflar ayrılmadıkları sürece muhayyerdirler*". Şeklindeki hadisini söylediğinde, iddiaya göre Ebû Hanife: "Peki taraflar bir gemide, hapiste ya da yolculukta iseler birbirlerinden nasıl ayrılacaklar?" diyerek bunu reddetmiş²⁴.

Bir başka örnek Yahya b. Adem (203/818)'in rivayetidir. Buna göre Ebû Hanife'nin dikkati, "*Abdest imanın yarısıdır*" şeklindeki hadise çekilince o şöyle cevap vermişti: "O zaman neden ikinci defa abdest almıyorsun ki imanın mükemmel

¹⁸ Şibli Numani, *İmam Ebû Hanîfah: Life and Work* (tr. M. Hadî Hüseyin), New Delhi 1988, 18-26.

¹⁹ Bk. el-Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, XXIX, 420-422.

²⁰ Ebû Hanife tarafından nakledilen on beş hadis koleksiyonu vardır. Havarizmi'nin *Câmiu'l-mesânid* adlı eseri bunların tamamını muhtevirdir. Abdullah b. Muhammed b. Yakup el-Harisi (340/951-952), Talha b. Muhammed (380/990), Muhammed b. el-Muzaffer b. Musâ (386/996), Ahmed b. Abdullah el-İsbahani (430/1038) Ebû Bekir Muhammed b. Abdülbaki el-Ensari (535/1140), Abdullah b. Adi el-Cürcâni (365/975-976), el-Hasen b. Ziyad el-Lülû'î (204/819), Ömer b. el-Hasen el-Aşnâni (339/951), Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hâlid el-Kalâ'i (432/1041), Muhammed b. el-Husayn el-Belhi (526/1132), Ebû Yusuf Yakub b. İbrahim el-Kâdî, Hammad b. Ebû Hanife, Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybanî (Bunun eseri el-Âsâr adını almıştır.) ve Abdullah b. Muhammed b. Ebû'l-Avam es-Sağadi (290/903) tarafından derlenmiş müsnedler de vardır. Bk. Havarizmi, *Câmiu'l-mesânid*, I, 4-5; es-Sâlihi, *Ukûdu'l-Cumân*, 322/334. Sâlihi, kitabında yukarıda zikredilen koleksiyonlara Ebû Bekir b. el-Mukri ve Ebû Ali el-Bekri tarafından oluşturulan diğer iki koleksiyonu da ilave eder.

²¹ Takiyyuddin et-Temimi, *et-Tabakâtu's-seniyye*, I, 99.

²² et-Temimi, I, 111.

²³ el-Hatib el-Bağdadi, *Tarihü Bağdad*, XIII, 390-391.

²⁴ A.g.e., XIII, 389.

olsun^{25?}” el-Hatib'in tarihinde, Ebû Hanife'nin bazı hadisleri reddettiğine dair diğer başka rivayetler de vardır ki, bunlara dayanarak Juynboll *Muslim Tradition* adlı eserinde şöyle bir sonuca varmıştır: Ebû Hanife hadislerden nadiren etkilenmiş birisi olarak kabul edilebilir²⁶. Aynı zamanda Juynboll, “Ebû Hanife'nin hukûkî kararlarını ortaya koymasında hadislerin hiçbir önemi yoktur” diyecek kadar ileri gitmiştir²⁷. Düşünceme göre bu değerlendirme çok yüzeyseldir. Çünkü bilginler Ebû Hanife'nin bu gibi hadisleri neden kullanmadığını yetirince dikkatli bir şekilde gözden geçirmemişlerdir. Aslında Ebû Hanife'nin (bu tip) hadisleri reddettiğine inanmak için her türlü sebep vardır. Çünkü ona göre söz konusu hadisler gerekli kabul şartlarını taşımamaktadır.

Ebû Hanife'nin hadisler karşısındaki tutumu Süfyan-ı Sevri'ye atfedilen bir ifadeden anlaşılabilir. O şöyle demiştir:

Ebû Hanife'nin şöyle dediğini duydum: Ben Allah'ın kitabını (Kurân') delil olarak alırım. Eğer onda bir şey bulamazsam Peygamber'in sünnetini alırım. Sünnette de bir şey bulamazsam sahabenin görüşlerini alırım; onların görüşlerinden dilediğimi alır, dilediğimi de terk ederim. Onların görüşlerinden saparak diğerlerinin (yani sahabi olmayanların) görüşlerini takip etmem. Fakat İbrahim, Şa'bî, İbn Sirin, el-Hasen, Ata, Said b. el-Müseyyeb ve benzeri tabiun âlimlerine sıra gelince: Bu gibi meselelerde, onların yaptığı gibi²⁸, ihtihada müracaat ederim²⁹.

Bu ifadelerden bizim anladığımız şudur: Ebû Hanife Hz. Peygamber'in hadis rivayetleri formunda elde edilebilen sünnetini hukûkî kararlarını verirken Kur'ân'dan sonra ikinci kaynak olarak kabul etmiştir. Buna göre karşılaştığı problemle ilgili olarak Kur'ân âyeti veya hadis rivayeti olmayınca Ebû Hanife güvenilir (sahih) kabul ettiği sahabî görüşüne başvurmuştur. İsterse bu sahabî görüşü içme temeline dayalı olarak oluşmuş, isterse şahsî görüşü üzerine kurulmuş olsun fark etmez³⁰. O, ancak karşılaştığı problemle ilgili olarak yukarıda belirtilen kaynaklarda herhangi bir cevap bulamadığı zaman ihtihada başvurmuştur. Ebû Hanife'nin görüşlerinde hadisin rolünün ne kadar önemli olduğu, ona atfedilen şu söz ölçü alınarak da anlaşılabilir: “Eğer Peygamber (a.s.)'den bir hadis varsa başka bir şeyden dolayı onu terk etmem, fakat onu kabul ederim. Onun sahabilerinden gelen görüşler varsa onlar arasından

²⁵ A.g.e., XIII, 388. [Bu ciddiye almayıcı tavrın esas maksadı şudur: Ebû Hanife bazı ifadelerin (rivayetlerin) aslında Hz. Peygamber'e ait olmadığı halde ona mal edildiğinin farkına varmıştır. (Editör)]

²⁶ G.H.A. Juynboll, *Muslim Tradition : Studies in the Chronology, Provenance and Authorship of Early Hadith*, Cambridge, 1982, 122.

²⁷ A.g.e., 120. Bu yatçı kesinlikle doğru değildir. Ebû Hanife'nin, hükmlü âhad hadislere dayandırma konusunda neden ihtiyatlı davrandığı, yer yer kıyası bu gibi hadislerle neden tercih ettiği ve onun reyiciliğinin gerçekte ne anlama geldiği konusunda özet bir değerlendirme için bk. Apaydın, Yunus, “Bir Muhafazakâr Reyicilik Teorisyonu: Ebû Hanife”, *İslamî Araştırmalar*, c. 15, sy. 1-2, yıl, 2002, s. 143-147. (Çev.).

²⁸ Bk. el-Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, XXIX, 443; el-Hatib el-Bağdadi, *Tarihu Bağdad*, XIII, 368; es-Sâlihî, *Ukûdu'l-Cuman*, 172.

²⁹ Usulcüler ihtihadı, bir hukukçunun İslam hukuk kurallarını araştırırken zihni kapasitesine ait azami gayreti sarfetmesidir, diye tanımlanmıştır. Bk. Ali b. Ebû Ali el-Amidi, *el-Ihkâm fi usulî'l-ahkâm* (Kahire, ts. IV, 218; İbrahim b. Ali eş-Şirazi, *el-Vusûl ilâ meşâilî'l-usûl* (thk. Abdulmecid Türki), Cezair, ts. II, 433; Abdullah Diraz'ın Şatibi'nin *el-Muvafakat fi usulî'ş-şerî'a* (Beyrut, ts., IV, 64) in yazdığı hasiyeye; Wael b. Hallaq, “Was the Gate of *ijthad* closed?”, *Law and Legal Theory in classical and Medieval Islam*, Bölüm, IV.

³⁰ Bk. Abdülhakim el-Cündî, *Ebû Hanifah: Batalu'l-hürriyyeti ve'l-tesâmuh fi'l-İslam*, Kahire 1945, 138.

birini seçerim, şayet rivayetler tabiünden geliyorsa (kendimi onların yerine koyar ve onlarla yarışırım)³¹.

Bununla birlikte, kaydedildiğine göre Ebû Hanife hadisleri kullanma konusunda son derece dikkatli idi. O, gerekli kabul şartlarını taşıdıklarını anladıktan sonra hadisleri bir hukuk kaynağı olarak kullanmıştır. Ebû Gudde, Kevserî'nin *Fıkhu ehl-i Irak* adlı eserine yaptığı tahkikinde şunu zikretmektedir: Kevserî, *Te'nîbu'l-hatîb* adlı eserinde Ebû Hanife'nin âhad hadislerle karşı olan tavrını detaylı bir şekilde ortaya koymuştur. Kevserî'ye göre, Ebû Hanife âhad hadislerle ilgili olarak aşağıdaki kuralları uygulamıştır: 1) -Mürsel rivayet de dahil³²-âhad hadis, Kur'ân'ın *âmm* ve *zâhir* ifadeleri ile *meşhur sünnet* yani iyi bilinen rivayetler³³, şeriatın temel maksatları (*mevaridü's-şer*) ve çok sahih (*esahh*) kabul edilen diğer âhad hadisler³⁴ gibi, daha güçlü bir delil ile çatışmıyorsa; 2) İlgili rivayetın ravisi sika (güvenilir) ise; 3) Ravi rivayet ettiği hadisi reddetmemiş, onun verisine aykırı davranmamış ve rivayet ettiği hadise ters fetva vermemişse kabul edilir. Şuna da dikkat çekmek gerekir ki, cezalar (hudûd)la ilgili meselelerde birbiriyle tearuz eden (çatışan) pek çok rivayet vardır ve Ebû Hanife bunlar içerisinde daha hafif ceza içeren rivayeti takip etmeyi tercih etmiştir³⁵. Bu sebeple Ebû Hanife Hz. Peygamber'den gelen, ancak kendi görüşüne göre belirtilen şartları taşımayan rivayetleri reddetmiştir.

Birinci şartla yani *hadisin aynı konudaki daha güçlü bir delil ile çatışmaması* şartıyla ilgili olarak Serahsî şu açıklamayı yapmıştır: Bir Kur'ân âyetini tahsis eden hadisin o âyetle tearuz ettiği kabul edilir ve bu takdirde o hadis muteber kabul edilemez³⁶. Onun ileri sürdüğü bu görüş Hz. Peygamber'in şu ifadesine dayanmaktadır: "*Ben öldükten sonra hadisler sizin aranızda çoğalacak. Bu yüzden eğer bana izafe edilerek bir hadis nakledilirse onu Allah'ın kitabına arz etmelisiniz. Allah'ın kitabına uygun olan her hangi bir hadisi kabul ediniz ve onun bana ait olduğunu biliniz. Aksine, herhangi bir rivayet Allah'ın kitabına aykırı ise onu reddetmeli ve benim ondan sorumlu olmadığımı bilmelisiniz*"³⁷. Ona göre bir başka sebep şudur: Kur'ân gerek nakil (lafız) gerekse mana (içerik) bakımından kesinlik

³¹ es-Salihi, *Ukûu'l-Cum'an*, 173.

³² Mürsel hadis, senesinde ilk ravinin (yani bir sahabinin) zikredilmediği hadis, diye tanımlanmıştır. Mesela, tabiundan Said b. el-Müseyyeb'in (94/713) hadisi aldığı, sahabinin adını zikretmeden Peygamber'den rivayet etmesi böyledir. Bilginler mürsel hadisin delil olup olmadığı konusunda mütefak değillerdir. (Bk. el-Hatib el-Bağdadi, *el-Kifaye fi ilmi'r-rivaye*, 423-425; Hüseyin b. Abdullah et-Tiybi, *el-Hulasa fi usûli'l-hadis* (thk. Subhi es-Samarrâi), Bağdad, 1971, 65-65; Celalüddin es-Suyuti, *Manzûmâtu'l-İlmi'l-âsar* (Mahfuz b. Abdullah et-Tirmizî'nin *Menhecuc zev'i'n-nazar* adlı eseri ile birlikte), Beyrut 1988, 166-168; İbn Haldun el-Ahdeb, *Esbâbu ihtilâfu'l-muhaddisin*, Cidde 1985, 203-270.

³³ Bu kural Hanefî usulcülere göre. Bunun sebebi ise şudur: Kur'ân âyetlerinin ve meşhur hadislerin âhad hadisler yoluyla tahsisi (anlamlarının daraltılması) caiz görülmemiştir. Ancak Şafîî âhad hadisi kabul edilebilir olarak değerlendirmiştir. Bk. Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-serahsî*, I, 364; Muhammed b. İdris eş Şafîî, *er-Risâle* (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire 1940, 64.

³⁴ Muhaddislere göre, dört şartı taşırsa bir hadis sahih kabul edilir. Yani (a) senedi başlangıçtan (ilk ravilerden yani sahabiden) sonuna kadar munkat' (kopuk) olmazsa; (b) bütün ravileri güvenilir olursa; (c) senedi ve metni şaz (daha güçlü delille aykırı) olmazsa; (d) senedi ve metni herhangi bir illet taşımazsa. Hadislerin sahihliği bir raviden diğerine değişiklik arz etmektedir. Bu da bir hadisin yukarıda belirtilen sahihlik şartlarını tam olarak taşıyıp taşımasına bağlıdır. Bk. et-Tibî, *el-Hulasa fi usûli'l-hadis*, 35-38; Osman b. Abdurrahman b. es-Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salah* (Abdurrahim b. el-Huseyn el-İrâkî'nin *et-Takyid ve'l-izah Şerhu Mukaddimetü İbni's-Salah* adlı eseri ile birlikte), Beyrut 1981, 20-42.

³⁵ Bk. es-Serahsî, *Usulu's-Serahsî*, II, 3-7; el-Kevserî, *Fıkhu ehl-i Irak*, 36-38; el-Cündî, *Ebû Hanifah: Bata'u'l-hürriyyeti ve'l-tesamuh fi'l-İslam*, 140.

³⁶ es-Serahsî, *Usulu's-Serahsî*, I, 364.

³⁷ A.g.e., I, 365; Şafîî, *er-Risale*, 224; İbn Abdilberr, *Camii beyani'l-İlmi ve fadlih*; Kahire, ts., I, 191.

(katiyyet) ifade ettiği halde, âhad hadis sadece zan ifade eder³⁸. Ebû Hanife'nin Kur'ân'ın zahiriyle uygunluk arz etmediğini düşündüğü örneklerden biri Fatıma b. Kays'dan rivayet edilen bir hadistir. Bu rivayete göre, Ebû Amr Fatıma'yı üç talakla boşamıştır. Halid b. Velid ise Ebû Amr'ın Fatıma'ya nafaka borcu olup olmadığını sormak için Hz. Peygamber'e gitmiştir. Rivayete göre Hz. Peygamber şöyle demiştir: "O nafaka veya mesken alamaz"³⁹. Bu âhad hadis, "Onları (boşanmış kadınları) gücünüz ölçüsünde oturduğunuz yerin bir bölümünde oturtun..."⁴⁰ âyetinin zahiri anlamına aykırı olduğu gerekçesiyle Ebû Hanife tarafından reddedilmiştir. Ebû Hanife'nin bu konudaki görüşü Şafii'ninkinden farklıdır⁴¹. Şafii'nin *Risale*'sinde ifade ettiğine göre, bu rivayet Kur'ân'a aykırı değildir, çünkü âhad hadis Kur'ân âyetinin *âmmını* tahsis edebilir. Bu sebeple Kur'ân'ın *âmm* (genel) ifadesi kesinlik ifade etmeyip sadece zan ifade eder. Âhad hadisin ifade edeceği ancak budur. Bir metnin tahsisi ise, asla tahsis edilenle tahsis eden arasında bir zıtlık oluşturmaz. Tahsis daha ziyade açık olmayı açıklar. Şafii, Kur'ân âyetinin âhad hadisle tahsis edildiğine dair pek çok örnek verir⁴².

Ebû Hanife'nin, kabul edilmesi için gerekli olan temel kriteri taşımayan hadisi reddetmesine, (savaşta) ölen arkadaşıyla ganimeti bölüşme meselesinde de dikkat çekilebilir. Ebû Hanife'ye göre savaşta öldürülen bir müslüman ganimetten pay almaya hak kazanamaz⁴³. Bu görüşüyle Ebû Hanife Evzâi kanalıyla nakledilen bir hadise muhalif davranmıştır. Söz konusu hadise göre Hz. Peygamber Hayber'de öldürülen bir müslümana ganimetten pay vermiştir⁴⁴. Ebû Hanife'nin bu hadisi reddetme sebebi şudur: Zührî kanalıyla gelen pek çok sahih hadis vardır. Bu hadislerde Zührî Bedir savaşı esnasında *Safra*'da öldürülen Ubeyde b. Haris'e ganimetten pay vermeyi Hz. Peygamber'in kabul ettiğini ifade etmiştir⁴⁵.

Gerekli kabul şartlarının ikincisini taşıyan âhad hadisin ravilerinin güvenilirliği ile ilgili olarak Hanefi hukukçular şunu belirtmişlerdir: Sika (güvenilir) olabilmek için, müslüman ve akıllı olma şartlarına ilaveten, ravilerin *adalet* ve *zabt* vasıflarını da taşımaları gerekir. Adaletle kastedilen, ravinin özellikle müruetini (kişisel saygınlığını) kaybetmesine sebep olacak fiillerden kaçınması yanında büyük günahları irtikap etmemesi ve küçük günahlardan da uzak durmak suretiyle dinî ilkelere bağlı olmasıdır⁴⁶. Diğer taraftan zabt ise, herhangi bir kimsenin bir rivayeti duyma, aklında tutma ve anlama kapasitesini ifade eder⁴⁷. Buna binaen Ebû Hanife şöyle demiştir: "Hiç kimse duyduğu zamandan rivayet ettiği ana kadar hatırında tutmadıkça bir hadis rivayet etmemelidir"⁴⁸. Adalet ve zabt bütün hadis ravileri için gereklidir. Zira her

³⁸ es-Serahsi, I, 365. Ayrıca bk. Alauddin Abdulaziz b. Ahmed el-Buhari, *Keşfu'l-esrar an usul-i fahri'l-islam el-Pezdevi* (thk. Muhammed Mutasım billah el-Bağdadi), Beyrut, 1991, III, 19-20; Schacht, *The Origins*, 28.

³⁹ Abdurrahman b. Amr el-Evzâi, *Sünenü'l-Evzâi* (Mervan Muhammed eş-Şa'r tarafından derlenmiştir), Beyrut, 1993, 338. Ayrıca bk. Abdullah b. Muhammed b. Ebi Şeybe, *el-Kitabu'l-musannef fi'l-ahadis ve'l- asar*, Beyrut, 1989, IV, 137.

⁴⁰ 65 Talak, 6. Bk. es-Serahsi, *Usulu's-serahsi*, I, 365.

⁴¹ Schacht, *The Origins*, 29.

⁴² Bk. Şafii, *er-Risale*, 64-79; Abdulaziz el-Buhari, *Keşfu'l-esrar*, III, 20; el-Amidi, *el-Ihkam fi usuli'l-ahkam*, II, 472-477.

⁴³ Ebû Yusuf Yakub b. İbrahim el-Ensari, *er-Redd alâ siyeri'l-Evzâi* (thk. Ebu'l-Vefa el-Efgani), Kahire ts., 23.

⁴⁴ El-Evzâi, *Sünenü'l-Evzâi*, 412.

⁴⁵ Ebû Yusuf, *er-Redd alâ siyeri'l-Evzâi*, 23-24.

⁴⁶ Abdulaziz el-Buhari, *Keşfu'l-esrar*, II, 743. Ayrıca bk. El-Hatib el-Bağdadi, *el-Kifaye fi ilmi'r-rivaye*, 102.

⁴⁷ Abdulaziz el-Buhari, *Keşfu'l-esrar*, II, 735-736.

⁴⁸ Takuyyuddin Abdulkadir, *et-Tabakatu's-seniyye*, I, 112.

rivayet hem *sıdk* (doğruluk) hem de *kizb* (yalan olma) özelliğine sahiptir. Her hadis rivayetinin temel şartı olan doğruluk kısmen ravilerinde bulunan bu özelliklere dayanmaktadır⁴⁹.

Serahsî ve Pezdevî, usule dair yazdıkları eserlerinde ravinin rivayet ettiği hadis ile fetvası ya da amelleri arasında dört tür zıtlığın bulunabileceğini açıklamışlardır. *Birincisi*: Ravinin rivayeti tamamen inkâr ettiği durumdur. Ebû Hanife ve Ebû Yusuf gibi bazı fakihler bir taraftan bu durumdaki ravinin rivayetinin delil kabul edilmeyeceğini açıklarken, diğer taraftan Şafii ve Muhammed b. Hasen eş-Şeybanî hala bu hadisi geçerli bir hukuk kaynağı olarak kabul etmişlerdir⁵⁰. Muhammed b. Müslim b. Şihab ez-Zührî (124/742) kanalıyla Süleyman b. Musa'nın naklettiği bir hadis bu durumun örneklerinden biridir. Zührî bu hadisi Urve'den o da Hz. Aişe'den duymuştur. Buna göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Velisinden izin almadan evlenen kadının nikâhı geçersizdir*"⁵¹. Kaydedildiğine göre Abdulmelik b. Abdulaziz b. Cüreyc (150/767) Zührî'ye bu hadisi sormuş, o da bunu kabul etmemiştir. Bu yüzden Ebû Hanife ve Ebû Yusuf söz konusu hadisi değerlendirmeye almamışlardır. Onlar bunun yerine veliden izinsiz yapılan evlenmeyi geçerli sayan bir başka hadisi tercih etmişlerdir. Onların tercih ettiği hadisin ifadesi şöyledir: "*Dul kadın kendi üzerinde velisinden daha çok hak sahibidir. Bâkirenin izni sorulmalıdır, onun sükutu izin sayılır*"⁵².

İkinci çeşit zıtlık ravinin rivayet ettiği hadise aykırı davranması ya da ona zıt fetva vermesinden ibarettir. Ravinin kaydedilen fetva ya da ameli, rivayet ettiği ilgili hadisten önce vuku bulduğu durumlarda ya da hâdiselerin peş peşe geldiğinde herhangi bir şüphe yoksa o zaman hadis delil olarak kabul edilir. Fakat fetva ya da amel hadisten sonra meydana gelmişse bu durumda ravinin rivayet ettiği hadis bir hukuk kaynağı kabul edilmez. Bu sebeple ravinin kendi rivayetine aykırı hükmü ya da ameli (davranışı) aynı zamanda onun sika olmadığına veya hadisin büyük ihtimalle başka hadislerce neshedilmiş olduğuna işaret etmektedir. İbn Ömer tarafından nakledilen mensuh bir hadis bu durumun örneklerinden biridir. Buna göre Hz. Peygamber rükua varmadan önce ve rükudan kalkarken tekbir alıyordu (ellerini kaldırıyordu). Ancak kaydedildiğine göre Mücahid, İbn Ömer'le yıllarca arkadaşlık yapmış fakat iftitah tekbiri hariç, onun namazda ellerini kaldırdığını görmediğini söylemiştir⁵³.

Üçüncü çeşit zıtlık, ravinin rivayet ettiği hadisin muhtemel anlamlarından birini tayin etmesi esnasında meydana gelmektedir. Mesela İbn Ömer'in rivayet ettiğine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Satıcı ve alıcı ayrılmadıkları sürece muhayyer (yaptıkları muameleyi feshetme hakkına sahip)dirler*". Bu hadisin muhtemel iki manası vardır; (a) İbn Ömer'in anladığı gibi, fiziksel ayrılma ; (b) İcab ve kabul şeklindeki ifadelerin ayrılması. İcab ve kabul bir tarafın teklifi, diğerinin de

⁴⁹ Abdulaziz el-Buhari, *Keşfu'l-esrar*, II, 728.

⁵⁰ Bk. Serahsî, *Usulu's-Serahsî*, II, 3; Abdulaziz el-Buhari, *Keşfu'l-esrar*, III, 124-125.

⁵¹ Bk. Ebu Davud Süleyman b. el-Eş'as, *Sünen-i Ebi Davud*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulmecid, Beyrut, ts., II, 229; Ahmed b. Hanbel, *Musnedü Ahmed İbn Hanbel*, Beyrut, ts. VI, 66.

⁵² Abdulaziz el-Buhari, *Keşfu'l-esrar*, III, 129-131; Müslim b. el-Haccac, en-Neysaburi, *Sahih-i Müslim, Kitabu'n-nikah*, Babu İsti'zaru's-seyyib fi'n-nikah bi'n-nutk ve'l-bikr bi's-sükût; Ebû Davud, *Sünen-i Ebi Davud, Kitabu'n-nikah*, Babu'n-nikah an-Rasuli'llah, babu mâ câe fi isti'mari'l-bikr ve's-seyyib, el-Havarizmi, *Câmiu'l-mesânid*, II, 119.

⁵³ Es-Serahsî, II, 5-6; Abdulaziz el-Buhari, *Keşfu'l-esrar*, III, 132-134.

kabulü demektir. İbn Ömer'in hadisi anlama şekli başlı başına delil olmamakla birlikte hadis yine de sahih kabul edilmiştir. Büyük ihtimalle Ebû Hanife hadisi ikinci anlamda anlamıştır. Çünkü Yahya b. Adem hadise birinci anlamı verdiğiğinde Ebû Hanife onun açıklamasını kabul etmemiştir. Diğer bir ifadeyle, her ikisi de hadisin sahih olduğunu kabul etmiş fakat hadisi farklı şekillerde anlamışlardır⁵⁴. Bu noktada birisi şöyle diyebilir: Bazı meselelerde Ebû Hanife, ilgili hadisi lafzî (literal) anlamıyla yorumlamamış, fakat manasını yakalamak için lafızla yetinmeyip lafzın ötesine geçmiştir⁵⁵.

Nihayet, *dördüncü zıtlık* ravinin rivayet ettiği hadise uygun davranmayı reddetmesi durumunda ortaya çıkar. Bu sebeple böyle bir hadis bağlayıcı etkiye sahip olamaz⁵⁶.

Yukarıda zikredildiği üzere, Ebû Hanife'nin âhad hadisin sahihliğine dair titiz kriteri, çağdaşları tarafından sahih kabul edilen pek çok rivayeti onun reddetmesine yol açmıştır. Mesela, Suriyeli muhaddis Evzâî, Iraklı âlim İbn Ebî Leyla (148/765) ve Medineli hukukçuların çoğunun sahih kabul ettiği pek çok hadisi Ebû Hanife reddetmiştir. Ebû Hanife'nin hukûkî kararları ile Evzâî ve İbn Ebî Leyla'ninkiler arasındaki farklılıklar Ebû Yusuf tarafından *er-Redd alâ siyeri'l-Evzâî ve İhtilafu Ebî Hanife ve İbn Ebî Leyla* adlı eserlerinde sırasıyla derlenirken Ebû Hanife ve Medineli hukukçular (Medine fukahası) arasındaki hukuki meselelere ilişkin farklılıklar eş-Şeybanî tarafından *Kitabu'l-hucce alâ ehli'l-medine* adlı kitabında toplanmıştır. Büyük ihtimalle Ebû Hanife'nin çağdaşları tarafından eleştirilmesi, en azından kısmen de olsa, âhad hadisin durumuna ilişkin farklı görüşlerden kaynaklanmaktadır. Bizim görüşümüze göre, Ebû Hanife'nin pek çok âhad hadisi reddetmesinin sebebi şudur: O, hukukun, Kur'ân ve hadîs gibi daha sahih, daha güçlü delillerine büyük önem vermiştir. O halde üzerinde durulması için geriye, Ebû Hanife'nin, belirli bir yerde biri diğeri ile tearuz ettiği kiyası âhad hadise önceleyip öncelemediği meselesi kalmaktadır.

Kıyasa Karşı Âhad Rivayetler

Âhad hadis ile kıyas arasındaki teâruz (çelişki) sünî hukuk ekolüne mensup pek çok hukukçu tarafından da tartışılmıştır. Bu konudaki farklı görüşler müteakip açıklamalardan anlaşılabilir. Hanbelî hukukçu Tûfî (716/1316) *Şerhu muhtasari'r-ravda* adlı eserinde ve Şafiî hukukçu Ebû İshak İbrahim b. Ali b. eş-Şîrazî (476/1083) *el-Vusûl ilâ mesaili'l-usûl* adlı eserinde sahih bir senedi olan âhad hadisin kıyasa tercih edilmesi gerektiğini ortaya koymuşlardır. Onların öne sürdüğü bu görüş Muaz b. Cebel kanahyla gelen bir hadise dayanmaktadır ki bu hadiste, İslam hukukunun kaynakları sırasıyla zikredilmiştir. Bu hadiste (kiyası da içine alan) ictihad sünnetten sonra yer almıştır. Sahabe icmaî ve düşünüp taşınma (*nazar*) da dahil, hadise kıyas karşısında öncelik verilmesinin diğer bir sebebi hadisin masum bir kişinin yani Peygamber'in sözünü temsil etmesidir⁵⁷. Halbuki Malik b. Enes ve takipçileri âhad

⁵⁴ Es-Serahsi, *Usulu's-serahsi*, II, 6-7, Abdulaziz el-Buhari, *Keşfu'l-esrar*, III, 135-137.

⁵⁵ Goldziher, *The Zâhiriis*, 18.

⁵⁶ Es-Serahsi, *Usulu's-serahsi*, II, 11, 6-7; Abdulaziz el-Buhari, III, 135-137.

⁵⁷ Süleyman b. Abdulkavî et-Tufî, *Şerhu muhtasari'r-ravza*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Beyrut 1988, II, 239-240; eş-Şîrazî, *el-Vusûl*, II, 103-104.

hadisler birbiriyle tearuz ettiğinde kıyası, âhad hadise tercih etmişlerdir. Bu, sadece bir delil olması hasebiyle, kıyasın hukuk kaynağı olması sebebiyle değildir. Fakat aynı zamanda hadisin senedinin muttasıl olma (raviler zincirinin kopuk olmaması) bakımından şüpheden hali olmaması sebebiyledir. Yani hadisin ravilerinden en az birinin rivayet ederken yalan söyleme ya da hata etme ihtimali mevcuttur.⁵⁸

Yukarıdaki bilgilerin aksine, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Pezdevî (482/1089) ve es-Serahsi gibi Hanefî hukukçular, hadis ravilerinin niteliğine dayanarak âhad hadise kıyas karşısında öncelik verilip verilmediğini ortaya koymuşlardır. Onlara göre bu raviler iki kısma ayrılmıştır: Birincisi, *el-ma'rûfûn* (tanınmışlar)'dur ki, bunlar sadece sika (adalet ve zabt yönünden güvenilir) olanlar değil, fakat aynı zamanda fıkıh (hadisin konusunu anlama kapasitesi) bakımından meşhur olan ravilerdir. İkincisi, adalet ve zabt bakımından meşhur fakat fıkıh özelliği olmayan (fakih olmayan) ravilerdir. *El-mechûlûn* (tanınmayan) raviler ise rivayet ettikleri bir veya iki hadis dışında, tanınmayan/meşhur ve maruf olmayan ravilerdir. Meçhul ravilerin bir kısmı güvenilir, bir kısmı ise güvenilmez olarak kabul edilirken bazıları da güvenilirlikleri bakımından tartışmalıdır.⁵⁹

Fıkıh bilgileriyle meşhur olan maruf raviler tarafından mesela, Ebû Bekir, Ömer b. Hattab, Osman b. Affan ve Ali b. Ebî Talib gibi râşit halifeler tarafından rivayet edilmiş olan hadisin kıyasa tercih edilmesi gerektiği hususunda Hanefî hukukçular arasında ihtilaf yoktur. Bunun için beyan edilen sebepler, daha önce zikredildiği gibi, Hanbelî ve Şafîî hukukçularca teklif edilenlerle aynıdır.⁶⁰ Bununla birlikte Hanefî hukukçular, dindarlıklarına bakmayarak, hukukî problemleri anlama yeteneği ile meşhur olmayan Ebû Hureyre ve Enes b. Malik gibi mâruf ravilerce nakledilen hadisleri kabulde görüş birliğine varamamışlardır. Hanefî hukukçu İsa b. Eban (221/836)'a göre, ravilerin adalet ve zabta ilaveten, naklettikleri hadisi kıyasa tercih etmeden önce hadis materyallerinin fıkıhını anlamaları gereklidir. Bu durum şu gerçekten kaynaklanmaktadır: Bir ifadenin (lafzını değil) sadece manasını nakledebilen ve onu harfî harfine (lafzî olarak) rivayet edemeyen pek çok ravi vardır. Şurası gayet açıktır ki, râvilerin anlama kapasitesi çok önem ifade eder.

Halbuki, Ebu'l-Hasen el-Kerhî (340/952)'ye göre hadislerin içeriğini anlama kapasitesi gerekli değildir. Bunun sebebi şudur: Mana ile rivayete rağmen güvenilir ravilerce yapılan değişiklik hadisin manasını hiçbir şekilde etkilememiştir.⁶¹ Bu noktada Pezdevî ve Serahsi şöyle diyerek iki görüşü birleştirmiş gözükmektedirler:

Şayet anlama (fıkıh) kapasitesi olmayan ma'ruf bir ravi tarafından nakledilmiş olan (âhad) hadis kıyası desteklerse hadis kabul edilmelidir. Eğer hadis kıyasa aykırı ise, zaruret durumu yani hadisi desteklemek için sahih istidlal olmaması durumu hariç, yine de hadis tercih edilmelidir.⁶²

Kıyas karşısında âhad hadise öncelik verme gerçekte, Ebû Hanife, Ebû Yusuf ve Muhammed b. Hasen eş-Şeybani gibi ilk dönem hukukçuların uygulamasıydı.⁶³ Ebû Hanife'nin mezkur kuralı uyguladığına dair pek çok örnek bulunmaktadır. O pek

⁵⁸ Abdulaziz el-Buharî, *Keşfu'l-esrar*, II, 699-700.

⁵⁹ Bk. Abdulaziz el-Buharî, *Keşfu'l-esrar*, II, 697; es-Serahsî, *Usulü's-Serahsî*, I, 338.

⁶⁰ Bk. Abdulaziz el-Buharî, *Keşfu'l-esrar*, II, 698-700; es-Serahsî, *Usulü's-Serahsî*, I, 339.

⁶¹ Abdulaziz el-Buharî, *Keşfu'l-esrar*, II, 707.

⁶² Abdulaziz el-Buharî, *Keşfu'l-esrar*, II, 702; es-Serahsî, *Usulü's-Serahsî*, I, 340-342.

⁶³ Abdulaziz el-Buharî, *Keşfu'l-esrar*, II, 704; es-Serahsî, *Usulü's-Serahsî*, I, 342.

çok hukuki hükmü belirlemede Ebû Hureyre ve Enes b. Malik tarafından nakledilen âhad hadisi kullanmıştır. Bunlardan birisi unutarak yiyen ve içen kimsenin orucunun geçerli olması (*sahih*) ile ilgilidir. Bu noktada hadis ve kıyasın işaretleri (istidlalleri) birbirine zit gözükmemektedir. Kıyasa göre bu tartışılabilir. Çünkü rüknü (temel unsuru) tamam olmayan herhangi bir ibadet geçerli değildir. Bu durum oruçlu iken unutarak (bir şey) yiyen kimseye de uygulanacaktır⁶⁴. Diğer taraftan Hz. Peygamber'in Ebû Hureyre tarafından rivayet edilen şu ifadesi bulunmaktadır: "*Oruç tutarken kim (bir şey) yer veya içerse orucunu tamamlasın. Gerçekte (o unutarak yiyip içtiğinde) onu yediren ve içiren Allah'tır*"⁶⁵. Bu hadis Ebû Hanife'nin görünüşte unutarak kesintiye uğrayan orucun sahih (geçerli) olduğunu kabul etmesine yol açmıştır⁶⁶. Ebû Hanife bu meseleyle ilgili olarak şöyle demektedir: "Böyle bir hadis olmasaydı kıyasa dayanarak hüküm verecektim"⁶⁷. Buradan ortaya çıkan şudur ki, fakih olmayan bir ravi tarafından rivayet edilen hadis kıyas yoluyla ulaşılan hükme aykırı olmasına rağmen hala tercih edilebilir durumdadır.

Fakat Pezdevi ve Serahsi'ye göre fikhî yönüyle meşhur olmayan maruf bir ravi tarafından rivayet edilen âhad hadise; sadece hadisi destekleyen ölçüsü sahih bir istidlal yani hadisle uygunluk arz eden başka türlü bir kıyas olması durumunda kıyas karşısında öncelik verilir⁶⁸. Fakat rey/akıl yürütme kapısının kapanması (insidadı babu'r-re'y) diye ifade edilen durum meydana gelirse yani (hadisin) içeriği hiçbir şekilde insan aklı tarafından desteklenemezse o zaman kıyas yoluyla ulaşılan hüküm tercih edilecektir. Bu düşüncenin örneklerinden biri Ebû Hureyre tarafından rivayet edilen bir hadiste zikredilmiş olan *tasriye* (ineği sağmayıp sütlü görünsün diye sütü memesinde bırakma) meselesinde ortaya çıkmıştır. Söz konusu hadisin ifade ettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Deve ve koyunları sütlü göstermek için memelerinde sütü bırakmayın (*tasriye* yapmayın): *Tasriyeden* sonra böyle bir hayvanı satın alan sütünü sağdıktan sonra sözleşmeyi feshetme hakkına sahiptir. Eğer duruma rıza gösterirse süt ve hayvan kendisine kalır. Şayet râzi olmazsa onları (sahibine) iade edebilir ve süt yerine bir sa' hurma verir"⁶⁹.

Bu hadis sözleşmeyi feshetme fırsatı tanımakta ve alıcı tarafından tüketilen sütün yerine satıcıya bir sa' hurma geri verilmesini garanti etmektedir. Bununla birlikte, Pezdevi ve Serahsi'ye göre bu hadis sahih değildir. Çünkü bu Kur'an (2/194)⁷⁰ dan, diğer hadislerden ve icma'dan elde edilen sahih bir kıyasa aykırıdır. Söz konusu kıyas, müslümanların eşyanın değerini kendi misliyle tazmin etmelerini öngörmektedir. Bu meselede ise bir sa' hurma eşitliği bozmakta (yetersiz

⁶⁴ Bk. Ebu Yusuf, *Ihtilafu Ebû Hanife*, 135; Muhammed b. Hasen eş-Şeybanî, *Kitabu'l-hucce alâ ehli'l-Medine* (thk. Mehdi Hasan el-Keylanî), Haydarâbâd 1965, I, 391.

⁶⁵ Müslim b. el-Haccac, Sahih-i Müslim, *Kitabu's-siyam*, *Babu ekli'n-nâsi ve şürbuhu*.

⁶⁶ Ayrıca bk. eş-Şeybanî, *Kitabu'l-hucce alâ ehli'l-Medine*, I, 393-395. Şeybanî hadisin ravileri olarak diğer sahabilere yani Ali b. Ebû Talib ve Alkame b. Kays'ı da zikretmektedir.

⁶⁷ Ayrıca bk. eş-Şeybanî, *Kitabu'l-hucce alâ ehli'l-Medine*, I, 392; Abdulaziz el-Buharî, *Keşfu'l-esrar*, II, 708.

⁶⁸ Abdulaziz el-Buharî, *Keşfu'l-esrar*, II, 702.

⁶⁹ Muhammed b. İsmail el-Buharî, *Kitabu'l-büyû*, *Babu'n-nehyi li'l-bây'i an lâ yahfalü'l-ibil ve'l-bakar ve'l-ğanem...*; Müslim b. Haccac, Sahih-i Müslim, *Kitabu'l-büyû*, *Babu hukmu bey'i'l-murrah*; Ebû Davud Süleyman b. el-Eş'as, Sünen-i Ebî Davud, *Kitabu'l-büyû*, *Babu men iştera musarrâten fe kerihahâ*. Konuyla ilgili rivayetlerden birinde ise şu ifadeler yer almaktadır: "*Develerin ve koyunların memelerinde sütü biriktirerek olduğundan fazla verimli göstermeye çalışmayın. Birisi bu durumda bir hayvanı satın almışsa ve sütünü sağmışsa iki şeyden birini seçmekte serbesttir: (1) Bu haliyle râzi olursa hayvanı kendisinde tutar, (2) râzi olmazsa hayvanı iade eder ve ayrıca bir sa' hurma verir*".

⁷⁰ Âyetin ifadesi şöyledir: "...Kim size saldırırsa, onun size saldırdığı kadar siz de ona saldırın..."

olmaktadır⁷¹. Bu noktada Ebû Hanife ve onun çok meşhur iki öğrencisi olan Ebû Yusuf ve Şeybanî farklı görüşe sahiptir. Buna göre muhayyerlik problemini ele alırken ortaya koydukları uygulamadan anlaşılacağı üzere, İmameyn yukarıdaki hadisi sahih kabul etmişlerdir⁷².

Fatıma binti Kays, Vabisa binti Ma'bed, Selma binti Muhib ve Makıl binti Sinan gibi meşhur olmayan sahabiler tarafından nakledilen âhad hadislerin sahih kıyasa aykırı olmaları halinde kabul edilmeyecekleri hususunda Hanefi hukukçular görüş birliği etmişlerdir. Zira bu gibi hadislerin Peygamber'e ulaşması oldukça şüphelidir. Başka sahabî ve tabiiler tarafından nakledilmiş bulunan ve sahih kıyas karşısında Hanefi hukukçuların reddettiği pek çok hadis örneği vardır. Konuyla ilgili örneklerden birisi Fatıma binti Kays kanalıyla nakledilen hadistir. (Hadisin tamamı Ebû Hanife'nin âhad hadise karşı tutumu tartışılırken yukarıda nakledilmişti.) Fatıma binti Kays'ın ifadesine göre Hz. Peygamber, kocasından üç talakla boşanan kadının nafaka hakkı olmadığına hükmetmiştir. Fakat Fatıma'nın rivayeti, Kur'an'dan (65, 1) elde edilen ve sahih kıyas adı verilebilen delile zıt olduğu düşüncesiyle Ömer b. Hattab tarafından reddedilmiştir. Buna göre Hz. Ömer şöyle demiştir: "Doğru mu yoksa yalan mı söylediğini, (duyduğunu ya da gördüğünü) hatırlayıp hatırlamadığını bilmediğimiz bir kadının naklettiği bir rivayete göre Allah'ın kitabını ve Hz. Peygamber'in sünnetini terk etmeyiz"⁷³.

Sonuç

Elde edilebilir delillerin bizi götürdüğü sonuç şudur: Ebû Hanife hakkında, âhad hadisleri, yeteri kadar dikkate almamıştır, bu gibi hadisleri kendi haline bırakmıştır, şeklindeki intiba doğru değildir. Gerçek şu ki, Ebû Hanife, sadece daha güçlü deliller olan Kur'an ve oldukça sahih olan diğer hadislerle uygunluk arz ettiğini düşündüğü hadisleri kullanmıştır. Başka bir ifadeyle: Ebû Hanife'nin âhad hadislerin pek çoğunu reddetmesinin sebebi şudur: Söz konusu hadisler, hadislerin sahihliğini değerlendirmek için gerekli olduğunu düşündüğü kabul kriterini taşımamaktadır.

Ebû Hanife, adalet terimiyle ifade edilen dîni-ahlakî nitelikleri ve zabt terimiyle ifade edilen akli kapasiteyi taşıdığı bilinen ravilerce rivayet edilen âhad hadisleri kıyas yoluyla ulaşılan hükümlere tercih etmiştir. Bir başka önemli nokta şudur: Hukukî doktrinlerin bir kaynağı olarak hadislerin sahihliğini değerlendirme usulleri hususunda ilk dönem İslam hukukçuları hatta aynı mezhep hukukçuları arasında gözle görülür bir ihtilaf bulunmaktadır.

⁷¹ Abdulaziz el-Buharî, *Keşfu'l-esrar*, II, 704-705.

⁷² Ebû Yusuf, *Ihtilafu Ebî Hanife*, 16; Havarizmî, *Câmi'u'l-mesânid*, II, 25.

⁷³ Abdulaziz el-Buharî, *Keşfu'l-esrar*, II, 706-724; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 342-345.